

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ (З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО- КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ)

Акцентовано увагу на духовних основах культурно-господарської діяльності людини, розглянуто ідеї господарського етосу.

Ключові слова: *людина, культура, праця, господарство, дух, мораль, господарський етос, цінності.*

Акцентиrowано внимание на духовных основах культурно-хозяйственной деятельности человека, рассмотрено идеи хозяйственного этоса.

Ключевые слова: *человек, культура, труд, хозяйство, дух, мораль, хозяйственный этос, ценности.*

The spiritual basis of cultural and commercial activity is accented, the ideas of economic ethos.

Key words: *people, culture, labor, agriculture, spirit, morality, economic ethos, values.*

Упродовж життя людство дедалі більше пересвідчується, що основу соціальної діяльності становлять духовні цінності, незалежно від того, переважно якою є ця діяльність — матеріально-виробничою чи духовно-виробничою. Уже в першій половині ХХ ст., зазначають С. Б. Кримський і Ю. В. Павленко, моністичний матеріалізм «цілком вичерпав свої евристичні можливості, і сьогодні дотримувати положення про те, що матеріальні умови виробництва визначають, зрештою, все різноманіття і багатство соціокультурних феноменів, було б принаймні наївно» [9, с. 73].

У свій час видатний економіст А. Сміт суспільну працю поділяв на виробничу і невиробничу. Першу з них він ототожнював з матеріальною, другу — з духовною діяльністю. Завдячуючи чому й утвердився в соціальному пізнанні зазначений розподіл праці, який позитивно сприйняв і марксизм. Але суб'єктом виробничої діяльності є людина — працівник, менеджер, котрий керується певними цінностями, світоглядними настановами, сповідує певну релігію. Господарська праця — це діяльність не тільки для забезпечення матеріальних потреб людини, а й морально-етичний вияв духу, духовна дія. Невипадково Ш. Монтеск'є в праці «Дух законів» говорив про три складові господарства: благочестя, торгівлю і свободу.

Отже, мета статті — проаналізувати концепції окремих вітчизняних і зарубіжних мислителів щодо господарства як духовно-практичної, морально-етичної діяльності людини в культурно-історичному процесі.

Визначення детермінант — ключових факторів, що спричиняють людську діяльність — завдання непросте, воно завжди було і залишається проблемним донині. Найоптимальнішою з існуючих є

концепція М. Вебера, згідно з якою існує множинність таких детермінант, вони перебувають у взаємодії, іноді одна з них на певний час стає домінуючою в культурно-історичному процесі. На його думку, цілком можливі різні плюралістичні версії цього процесу, але безперечним для нього є пріоритет духу в культурно-господарській діяльності людини.

Для М. Вебера господарство — найважливіша складова людської культури. Пов'язуючи його безпосередньо з виробничо-економічною діяльністю, він водночас зауважував, що історія господарства як наука повинна зважати й на позаекономічні елементи — політику, право, владу, соціальну структуру, магічні й релігійні моменти в житті людини, зрештою, етику [3, с. 21].

На відміну від К. Маркса, котрий акцентував на аналізові матеріальної основи капіталістичної суспільно-економічної формації, М. Вебер намагався досліджувати дух капіталізму, зокрема його господарську етику. У працях «Господарство і суспільство», «Господарча етика світових релігій» він досліджував питання про мотивацію соціальної діяльності, розглядав її в контексті релігії та «практичної філософії» — етики. Ключовою, з точки зору веберівської методології дослідження цієї проблематики, безумовно, є праця «Протестантська етика і дух капіталізму». Саме в ній він довів, що не тільки економічні відносини можуть бути базисними в загальній структурі соціальних відносин, але рівною мірою інші «фактори», зокрема тип релігії і відповідний спосіб духовно-практичного ставлення людини до дійсності. М. Вебер зазначав, що особливого значення набувають духовні якості працівника — совітність, воля, відповідальність, аскетична трудова дисципліна. Тому зведення особистості до «економічної людини», а господарської діяльності — до матеріальних інтересів і потреб є одностороннім, тенденційним баченням проблеми, викривленим розумінням істинної сутності людини.

Про пріоритетність духовних цінностей у всьому комплексі людської діяльності говорили задовго до М. Вебера, зокрема в українській і російській філософсько-культурологічній думці. Г. С. Сковорода як філософ-мораліст звертає увагу насамперед на проблему добродійності в житті окремої особистості. Трудова, господарська діяльність людини, на його думку, має бути добродійною, прагне до щастя, здійснюватися відповідно до біблійського морального кодексу. «Жить по натуре» — головне кредо філософа. У праці «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Г. Сковорода говорить про дві можливі стратегії життя відповідно до двох натур, що містяться в душі людини. Одна з них «натура рабская, скотская, слепая». Ті, хто виявляють її, ідуть шляхом до нещастя, «в царство тьмы и жилище духов беспокойных». Дружба, протилежна натура, що міститься в душі людини — «господственная, прозорливая, божественная». Вона зумовлює «сродность» людської діяльності, гармонізує взаємовідносини

людини як із самою собою, так і з ближніми. Суспільство, що складається з таких людей, Г. Сковорода порівнює з доглянутим садом, злагоджено працюючим механізмом годинника.

«Труд, — зауважує філософ, — есть живой и неусыпный всей машины ход потоль, поколь породит совершенное дело, соплетающее творцу своему венец радости. Кратко сказать, природа закаляет к делу и укрепляет в труде, делая труд сладким» [11, с. 418]. Таким чином, життя окремої людини, життя всієї спільноти залежить від визначення людиною в собі істинної «натури», тобто моральних (біблійних) принципів життєтворчості.

Не можна недооцінювати в розвитку концепцій господарства значення і художньо-літературної традиції. Питанням господарського життя М. Гоголь приділяв значну увагу, про що свідчать, зокрема, його листи з Петербурга й інших місць до матері.

У цих листах М. Гоголь часто надавав поради своїм адресатам стосовно тих чи інших питань господарювання, а також прохав надсилати йому інформацію про цікаві економічні, соціокультурні, етнографічні факти, які свідчили про особливості життя губернських центрів, окремих провінціальних містечок і селищ. Уже в ранніх його творах надзвичайно колоритно змальовано народний побут, звичаї, жителів українських сіл, хуторів, селищ. Зі спогадів його шкільних друзів, ліцеїстів, відомо, що молодий М. Гоголь часто відвідував базари, ярмарки, трактири, спілкувався з простими людьми, цікавився їхнім життям і побутом. Він цінував знайомство з промисловцями, підприємцями, організаторами виробництва, намагався отримати від них необхідну йому господарську інформацію. Так, він був у захваті від знайомства з Д. Є. Бенардакі, греком за походженням, який, згідно зі спогадами М. П. Погодіна, був своєрідним «професором», знавцем у галузі господарства. Цей чоловік міг годинами читати лекції про характер, достойність, недоліки тих чи інших господарчих осіб, їх ставлення до прохачів і справ, судочинства, про сільське господарство, стан міст і їх місцевих проблем [4, с. 5].

Згідно зі свідченням гоголезнавців, деякі риси Д. Є. Бенардакі набули художнього втілення в образі Костанжогло в другому томі «Мертвих душ», який репрезентує позитивний тип господарника, на відміну від численних негативних типів, яскраво зображених М. Гоголем. До речі, звертання його до теми господарського облаштування як окремої людини, так і суспільства в цілому, на нашу думку, певною мірою зумовлене тим фактом, що він розпочинав свою трудову діяльність у Петербурзі як дрібний чиновник Департаменту державного господарства і суспільних споруд (1829–1830), а також Департаменту уділів (1830–1831).

М. Гоголь не обмежувався розумінням господарства як суто матеріальною, практичною діяльністю людини. Аналіз його

публіцистичних праць, листування з друзями свідчать, що господарство він інтерпретував узагальнено, тобто як культурно-творчу діяльність людини в поєднанні матеріальних і духовних складових. У його висловлюваннях достатньо чітко простежується диференціація людської діяльності на два основні види: а) «земне господарство», котре забезпечує матеріальне існування людини, економічну, виробничу сферу людського буття, б) «небесне господарство», «господарство душі», тобто духовна інстанція життя людини, моральні основи її існування. Ідея цих двох типів господарства окреслена М. Гоголем у листі до А. М. Вільєгорської [5, с. 335–338].

М. Гоголь позитивно оцінював «Домострой» — пам'ятку давньоруської літератури XVI ст., — який, на думку істориків, створив священик Сильвестр. У цьому документі охоплено все «господарство» давньоруського життя. «У настановах, як вести свій дім, як бути з людьми, як берегти господарство земне і небесне, окрім подробиць у звичаях старовини, — зазначав М. Гоголь, — вражають глибокий досвід життя й повнота охоплення всіх обов'язків, як зберегти домоправителю образ благості Божої в спілкуванні з усіма...» [5, с. 336].

У «Домострої» людина — це дбайливий господар, а «розумна старовина» — оптимум праведного господарювання: «... Бачимо єднання Марфі і Марії разом або, краще, бачимо Марфу, яка не ремствує на Марію, а погоджується з нею в тому, що вона вибрала добру справу і нічого не придумала краще, ніж залишитися в повелінні Марії, тобто турбуватися тільки про найменше з господарства земного, щоб, за можливості, разом з Марією опікуватися господарством небесним» [5, с. 336].

Земне господарство, згідно з М. Гоголем, має бути праведним, добробчинним, тобто відповідним до загальнолюдських (зокрема християнських) норм морального життя. Саме такі норми і мають бути основою господарського життя в сімейній садибі. «Ви мені нічого не пишете про господарство і про те, які розпочалися роботи, — зауважує він у листі до матері. — Прошу вас частіше виїздити на огляд посівів і стежити за всіма польовими роботами. Як би там не було, селяни в поті чола свого працюють на нас, а ми їмо їхній хліб і не хочемо навіть подивитися на працю їхніх рук. Це безбожно. Ось тому і карає Бог, посилавши на нас голод, знегоди й усілякі хвороби, позбавляючи навіть мізерних прибутків» [4, с. 567].

М. Гоголь, як зауважував В. В. Зеньковський, закликав православне духовенство не ухилятися від прямого шляху в житті з Христом, не пускати на самоплив ставлення кожної людини до свого життя, побуту. На його думку, православної церкві необхідно повернути притаманну їй функцію примирителя всіх з усіма, відродити ту життєву ситуацію, коли саме церква, а не громадянський закон, примирювала людину з людиною. В. В. Зеньковський називав М. Гоголя пророком православної культури, котрий опікувався «загальною

справою», проблемою оздоровлення самих основ історичного життя, «праведного господарства» [7, с. 235]. У цьому сенсі також важливо пригадати й іншого українського мислителя Д. Чижевського, який звертав увагу на гоголівську ідею двох господарств – земного й небесного, а також на пріоритетне значення останнього в житті людини. «Над усіма господарствами стоїть «Господарство наших душ», — цитує він М. Гоголя [13, с. 125]. Д. Чижевський слушно зауважував, що і Г. Сковорода часто говорив про «економію душевну». С. М. Булгаков, як відомо, також докладав багато зусиль до обґрунтування ідеї «двох градів» Августина Блаженного.

Ідеї «праведного господарства» М. Гоголь протиставляє різним варіантам «неправедного господарств», які майстерно відобразив у «Ревізорі», «Мертвих душах» та інших творах. Химерно-карикатурний тип «господаря» змальовано і в образі городничого з «Ревізора», і в образах «Мертвих душ» — Чичікова, Манілова, Ноздрьова, Хлобуєва, інших персонажів, особливо, Плюшкіна, в господарстві якого селяни мруть «як мухи». Опозиційність праведного і неправедного господарювання, яка окреслена в художніх творах М. Гоголя, є асиметричною. Так, у «Мертвих душах» у зображенні поміщицьких господарств переважають картини, в яких показано, як не слід господарювати. Прикладів же праведного господарювання недостатньо, що зумовлено, по-перше, невизначеністю критеріїв такого господарювання, по-друге, нечисленними реально існуючими, розумно організованими господарствами в Росії. Тому ідея «праведного господарства», яку намагався обґрунтувати М. Гоголь, за своєю суттю була утопічною, відіграла роль певного соціального ідеалу, якого повинен був прагнути «істинний» господар, тобто розумна і морально сформована людина. Але це не применшує її ціннісного значення для вдосконалення людської господарської діяльності, гуманізації та демократизації суспільного життя в Росії (й Україні теж) як у минулому, так і в наш час.

М. Гоголь вважав, що основою праведного господарювання має бути праведна праця, зокрема праця хлібороба. «Де хліборобство стало основою суспільного побуту, там достаток і вдоволення: бідності немає, розкоші немає, а є достаток» [6, с. 350]. Його літературний герой Костанжогло апелює до Біблії, де зазначено, що Бог звелів людині обробляти землю в поті чола свого. Для праведного життя необхідно полюбити землю, працю. «Без цього, — говорить Костанжогло, — нічого не можна зробити. Необхідно полюбити господарство» [6, с. 353].

Провідною думкою всіх гоголівських настанов поміщикові стосовно господарства є християнізація господарського життя. Жити за християнськими заповідями, керуватися критеріями загальнолюдської моралі — запорака заможного життя всіх, хто причетний до господарської справи. У роздумах М. Гоголя доволі виразні

мотиви протестантської етики, яку, як зазначалося вище, досліджував М. Вебер. Про свою схильність до неї М. Гоголь зізнався в листі до С. Шевирьова: «Я прийшов до Христа радше протестантським, ніж католицьким шляхом» [5 с. 292].

Доброчесна і кропітка праця в поєднанні з християнською етикою, на думку М. Гоголя, — найоптимальніший спосіб заможного господарювання. А. Кобяков і В. Буряк зазначають, що письменник уособлює християнського антрополога, котрий намагається знайти шлях до спасіння людини, очищення російської дійсності від мертвечини життя і загального запустіння. Він уважає, що втеча з Росії в Європу або інші місця не врятує ситуації, адже від себе не втечеш. «Не втікати від Росії, а на своєму місці кожний повинен спасати державу і себе, служити чесно, як у небесному господарстві, головою якого є сам Христос» [8 с. 80].

В останні роки життя М. Гоголь намагався переосмислити господарську діяльність людини з позиції християнської моралі, дедалі відчутнішими в його роздумах стають мотиви аскези, на яких згодом акцентували такі видатні мислителі: В. Соловйов, М. Бердяєв, С. Булгаков та ін. В одному з листів до матері він писав, що намагається не придбавати речей і найменшою мірою прив'язувати себе до земних принад: без цього легше розлучатися із земним світом. Інакше «запливе тілом душа» і Бога забудеш. «Людина. — писав він, — так може оскотинітися, що навіть страшно бажати їй жити в розкоші і достатку. Краще побажати їй урятувати свою душу. Оце найголовніше» [4 с. 567].

Моральні аспекти культурно-господарської діяльності привертали увагу видатного українського літератора і мислителя П. Куліша. Означеній проблематиці, зокрема, присвячена його публіцистика, особливо «Лист з хутора». Відомо, що він був одним з перших дослідників творчості М. Гоголя і багато в чому поділяв його моральні принципи життя. П. Куліш намагався визначити оптимальні шляхи організації всієї культурно-господарської діяльності в Україні з урахуванням виробленого протягом століть традиційного укладу життя народу. Оскільки на той час більшість населення на території України проживала в сільській місцевості, як основу культурного господарювання необхідно, на його думку, використовувати досвід, набутий у сільському виробництві й способі життя селян. У зв'язку із цим П. Куліш актуалізує питання про співвідношення міської і сільської культур. Існуюча міська культура — тотожна цивілізації з усіма її видами. Він критично оцінює спроби звести все культурно-господарське життя до економічних факторів — збуту і споживання, торгівлі й меркантилізму [10 с. 248]. На його думку, українському народові рано намагатися будувати життя на кшталт американської цивілізації, адже нові покоління ще не опанували свого вітчизняного

досвіду господарювання, що ґрунтується на усталених національних традиціях.

На відміну від слов'янофілів, П. Куліш не вважав за необхідне Україні дистанціюватися від західної цивілізації. Водночас у розвитку української культури він наполягав на необхідності зважати на національну самобутність, культурні традиції етносу. «Європейська цивілізація, — відмічав він, — не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі називають Захід «гнилим» і вигадали якесь російське розуміння наук і мистецтв. Ми вивчаємо все дружнє нам — те, що вироблено іншими суспільствами і народностями, але благо нашого народу залежить тільки від специфічного розвитку його власних моральних сил і від збагачення засобів життя на власному ґрунті» [10 с. 531].

Господарську проблематику, зокрема питання організації й функціонування суспільства з моральних позицій розглядав видатний російський мислитель другої половини XIX ст. В. Соловйов. У праці «Виправдання добра», на основі ідеї всеєдності він намагався зрозуміти людину як окрему особистість, і не тільки як істоту соціальну, а як таку, що належить природній всеєдності. Людську господарську діяльність філософ розглядає як складову космічної всеєдності. У праці «Природа у філософії В. Соловйова» С. Булгаков так передає його ідеї: «Ми живемо в час небувалого і, очевидно, такого історичного періоду, коли господарське оволодіння природою ще тільки починається» [1 с. 32]. Мета і сенс людського існування, згідно з В. Соловйовим, полягають не у фізичному і не в моральному вимірах існування, взятих окремо одне від одного. Життя людини реалізується у формі цілісного існування, морально-фізичної солідарності.

Питання економічного життя, господарські стосунки між людьми — складова «загальної справи» — залежать від вирішення проблеми власності. Останнє — прерогатива не тільки права і моралі, а й психології. Відчуття, прагнення власності — це продукт внутрішнього, психічного досвіду людини. «Для повноти буття людині недостатньо «себе», — зазначає В. Соловйов, — необхідно мати «своє» [12 с. 167]. Власність — це немовби ідеальне подовження особистості в речах. Право власності, на думку багатьох, створюється двома основними шляхами — володінням (вольова, зокрема насильницька, дія) і працею. Саме працею створюються засоби існування, господарська основа соціального буття. Формування цієї основи зумовлює піклування про матеріальне забезпечення життя, але останнє потребує безперервного примноження духовного потенціалу населення, морального зв'язку поколінь. Без цих переумов, без морального ставлення до землі, засобів виробництва людська життєдіяльність перетворюється на «хижацьке господарство» [12 с. 175]. Оскільки людина не може існувати поза господарством, подібно до лілій і птахів небесних

(біблійні порівняння), вона має господарювати, керуючись певними моральними нормами. Для запобігання хижацькому господарюванню необхідно, на думку В. Соловйова, підтримувати в суспільстві хоча б посередній рівень моралі в стосунках між собою й у ставленні людей до природного середовища.

Скасування приватної власності на засоби виробництва, як цього вимагають соціалістичні вчення, не вирішує проблеми хижацького господарювання. Адже це потребує впровадження в суспільстві абсолютно досконалої моралі, тобто досягнення людиною морального ідеалу, що в принципі нездійсненно. Не можна забувати ту незаперечну істину, що для суспільства набагато складніше піднятися над середнім рівнем моралі, аніж опуститися нижче нього. «Привести людську масу до скотинячого стану зовсім не складно», — зауважує В. Соловйов [12, с. 173].

Таким чином, формування морального ставлення до власності, особливо до власності на землю, потребує одухотворення і людини, і матеріальної природи як передумови припинення хижацького господарювання. Любовне ставлення до землі можливо реалізувати в суспільстві, де людина усвідомлює необхідність самообмеження, яке, зокрема, має виявитися в обмеженні особистих потреб і власності. На думку В. Соловйова, настане час, коли мінімальний розмір земельної ділянки, достатній для кожної людини, скоротиться до такого розміру, що вистачить землі і неможливим. «Само собою зрозуміло, — зауважує він, — що нормальне господарство можливе тільки за умови нормальної сім'ї, яка покладається на розумний аскетизм, а не на безмежність плотських інстинктів» [12 с. 175]. Соловйовська ідея «нормального» (тобто етично внормованого) господарства, що передбачає вироблення в кожній людині етичної норми розумного аскетизму, залишається актуальною і нині.

Отже, можна підсумувати.

1. Проблему господарства, культурно-господарської діяльності традиційно вважали прерогативою економічного знання. Водночас розвивалися й ідеї щодо культурного морально-етичного виміру господарювання людини. У контексті критики цивілізації окремі вітчизняні мислителі висунули багато цікавих і плідних думок стосовно оптимальної організації господарства на морально-етичних принципах (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Куліш). Господарство — це сфера соціокультурної діяльності, що ґрунтується на загальнолюдських, зокрема християнських, цінностях (М. Гоголь, В. Соловйов).

2. Одна із заслуг М. Вебера — розгляд феномену господарства в контексті духовної діяльності людини. У своїй концепції раціоналістичного капіталістичного господарства він довів, що не тільки економічні відносини можуть бути базисними в загальній структурі соціальних відносин, але й інші «фактори», зокрема тип релігії і відповідний до неї господарський етос.

3. Перспективи розвитку цивілізації в умовах глобалізації визначатимуть як прогрес у галузі технологій, так і господарський етос, що ґрунтується на загальнолюдських духовних цінностях.

Список літератури

1. Булгаков С. Н. Природа в философии Вл. Соловьева / С. Н. Булгаков // Соч. в 2т. Т. 1. — М., 1993. — С. 15–48.
2. Булгаков С. Н. Народное хозяйство и религиозная личность / С. Н. Булгаков // С. Н. Булгаков. Соч. в 2т. Т. 2: Избранные статьи. — М., 1993. — С. 343–367.
3. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. — М. : Кучково поле, 2001. — 576 с.
4. Вересаев В. В. Гоголь в жизни : Систематический свод подлинных свидетельств современников / В. В. Вересаев. — Харків : Прапор, 1990. — 680 с.
5. Гоголь Н. В. Собр. соч. в 7 т. Т. 7. Письма / Н. В. Гоголь. — М. : Худож. лит., 1979. — 429 с.
6. Гоголь Н. В. Мертвые души : Поэма / Н. В. Гоголь. — М. : Худож. лит., 1972. — 415 с.
7. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / В. В. Зеньковский. — М. : Республики, 1997. — 368 с.
8. Кобяков О. М. Російська релігійна філософія : конспект лекцій для православних навч. закл. / О. М. Кобяков, В. М. Буряс. — Суми : Собор, 2011. — 176 с.
9. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — Київ : Фенікс, 2007. — 316 с.
10. Куліш П. Листи з хутора. Про городи й села / П. Куліш // Твори. В 2 т. Т.2. — Київ : Дніпро, 1989. — 586 с.
11. Сковорода Г. С. Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира / Г. С. Сковорода // Повне зібр. творів. У 2т. Т.1. — Київ, 1973. — С. 411–463.
12. Соловьев В. С. Оправдание добра / В. С. Соловьев // Рус. философия собственности (XVII–XX вв.). — СПб., 1992. — С. 161–185.
13. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — Київ : Орій, 1992. — 230 с.

Надійшла до редколегії 26.08.2014 р.